

Austriackie *Kriegsmappe* – zapomniane źródło do ikonografii polskich zabytków architektury – na przykładzie *Galizien 1915* Luigiego Kasimira

Roman Marcinek

historyk-archiwista
Narodowy Instytut Dziedzictwa
Oddział Terenowy w Krakowie

Słowa kluczowe: I wojna światowa, sztuka austriacka, grafika, ikonografia, zabytki, urbanistyka, straty wojenne, militaria

DNIA 6 SIERPNIA 1914 ROKU JÓZEF PIŁSUDSKI powiedział do żołnierzy Kompanii Kadrowej: „Spotkał was ten zaszczyt niezmierny, że pierwsi pójdziecie do Królestwa i przestąpicie granice rosyjskiego zaboru, jako czołowa kolumna wojska polskiego, idącego walczyć za oswobodzenie ojczyzny”. Wybuch I wojny światowej powitano bowiem w Galicji, zwłaszcza w Krakowie, z entuzjazmem. Uważano, że zaczęło się starcie, o które modliły się pokolenia, konflikt, który da ojczyźnie szansę „wybicia na niepodległość”. Nim jednak marzenie się ziściło, wojna przyniosła światu wstrząs na skalę wcześniej nieznaną. W pierwszych tygodniach walk większość uważała, że będzie to tylko kolejne ze starć, które – choć burzą pewne elementy europejskiego ładu – nie naruszają jego fundamentów. Mylili się. W morderczych walkach poległy setki tysięcy żołnierzy, rannych i kalek trudno było się doliczyć, ludność cywilną na masową skalę zdziesiątkował głód i choroby. Runęły imperia, których trwałości jeszcze kilka lat wcześniej nikt nie śmiał kwestionować. Pod ich gruzami legło także wiele zabytków, których nikt nie miał czasu zabezpieczyć.

Początkowo cesarskie sztaby nie myślały o możliwych konsekwencjach. Pełne wojennego animuszu, zamierzały nie tylko wspaniale zwyciężyć, ale i konsekwentnie triumfy swe dokumentować. Doceniono

sztukę, zwłaszcza słowo i obraz, jej wartości propagandowe i mitotwórcze. Z perspektywy stulecia widzimy, że rzeczywistości nie udało się zaczarować, stąd najlepiej znaną pamiątką tamtych czasów są

wojenne cmentarze rozsiane od Verdun po Karpaty, od Dolomitów po pola Flandrii. Na obszarze dawnej Galicji trafiamy na nie niemal na każdym kroku. Twórcom tych niezwykłych nekropolii, architektom i rzeźbiarzom, poświęcono wiele uwagi w dawniejszej i współczesnej literaturze. Także krąg ich miłośników, badaczy i opiekunów (tak instytucjonalnych, jak i społecznych) jest stosunkowo szeroki¹. Wiele publikacji, na mocno zróżnicowanym poziomie, poświęcono artystom związanym z Legionami Józefa Piłsudskiego, dzięki czemu ich dorobek jest relatywnie dobrze znany. Ułatwiły to liczne przedsięwzięcia podejmowane jeszcze w II RP, kiedy odgórnie postanowiono ten wysiłek udokumentować. Temat ten także w PRL, jako zakazany, budził zainteresowanie. Opisano więc i zanalizowano zarówno szersze tendencje artystyczno-tematyczne obecne w sztuce legionowej, jak i dokonania poszczególnych artystów². Coraz więcej uwagi biografowie i kuratorzy wystaw poświęcają polskim artystom spoza kręgu legionowego, ale związanym z epoką Wielkiej Wojny³.

Zupełnie inaczej jest ze spojrzeniem na twórczość artystyczną ich kolegów: Austriaków, Czechów czy Niemców, których wojenne wichry rzucały do Galicji. Szkoda, bo byli wśród nich twórcy nietuzinkowi. Wobec wojny świat artystyczny nie mógł pozostać obojętny. Jedni, jak Filippo Tommaso Marinetti⁴, wielbili ją; inni, jak Ludwig Meidner

(w przejmującym cyklu apokaliptycznych pejzaży z lat 1912-1913), przestrzegali przed nieodwracalnymi konsekwencjami. W bliskich sobie duchowo środowiskach artystycznych austro-węgierskich i niemieckich nastąpił rozłam, którego wyznacznikiem stał się stosunek do służby wojskowej. Max Ernst, Richard Dehmelt, Otto Dix, Alfred Döblin, Ernst Ludwig Kirchner, Oskar Kokoschka, Wilhelm Lehmbruck i inni zgłosili się do służby wojskowej na ochotnika, chcąc piórem i pędzlem wspierać *Vaterland*. Inni, jak Gottfried Benn, Hugo von Hofmannsthal, Otto Mueller, Max Pechstein, Karl Schmidt-Rottluff, Egon Schiele czy Max Slevogt, woleli czekać, aż wezwanie z komendy uzupełnień wyrwie ich z zacisza atelier i pośle na front, między miny i zwoje kolczastego drutu. Tak czy inaczej, wszyscy przechodzili wojenną traumę. Dramatopisarz Ernst Toller, żołnierz armii bawarskiej⁵, spędził 13 miesięcy na froncie zachodnim, gdzie zachorował na depresję i przeszedł załamanie nerwowe. Georg Trakl, ekspresjonista, jeden z najlepszych poetów austriackich, początkowo entuzjasta wojny, nie wytrzymał konfrontacji z rzeczywistością frontu, z cierpieniem, depresją i strachem – 3 listopada 1914 popełnił samobójstwo w krakowskim szpitalu wojskowym. Awangardowe pismo „Zeit-Echo” uczciło go w numerze z grudnia 1914, publikując na rozkładówce wiersz *Nacht*. Obok umieszczono grafikę zawziętego pacyfisty Paula Klee *Der Tod für*

die Idee, jedno z najważniejszych dzieł artysty, punkt wyjścia abstrakcjonizmu w europejskiej grafice⁶.

Wielu artystów powołanych do służby wojskowej wchłonęły instytucje pracujące na rzecz wojennej propagandy. Była to w c.k. armii struktura dobrze zorganizowana, i to od najwyższego szczebla dowodzenia. Łączyła wszelkie znane wówczas formy medialne, od filmu i fotografii po literackie relacje z pól bitewnych. Do działalności tej skierowano około 550 artystów i dziennikarzy (tych ostatnich wspierało technicznie k.u.k. Telegraphen-Korrespondenz-Bureau, utworzone w 1914)⁷. Jedni wybierali ten rodzaj służby z poczucia patriotycznego obowiązku, inni w ten sposób wymigiwali się od regularnej służby w okopach; ochotnicy służyli wraz z przymusowo zmobilizowanymi⁸. Artyści, których urzędowo zakwalifikowano jako użytecznych (niem. *tauglich*), podlegali k.u.k. Kriegspressequartiers (KPQ), której nadano status Untergruppe des Armeecoberkommando. Dowódcą KPQ (powołanej 28 lipca 1914) był generał-major (początkowo pułkownik) Maximilian Ritter von Hoen⁹. W marcu 1917 zastąpił go pułkownik dyplomowany Wilhelm Eisner-Bubna. Rezydowali, wraz z podległymi im oficerami i pracownikami cywilnymi, w wiedeńskich hotelach „Spinne” i „Tegetthoff”. Strukturę sformowano bardzo szybko, nie zapominając o takich detalach, jak zmobilizowanie na jej potrzeby 12 wiedeńskich fiaków wraz z zaprzęgami. Po kolejnych dwóch tygodniach dysponowano dwoma własnymi pociągami i czterema samochodami, które wysłano do Galicji¹⁰. Wojskowi malarze (*Kriegsmaler*) i rzeźbiarze (*Kriegsbildhauer*) mieli wielbić cesarza i wysiłek wojenny, podtrzymywać morale żołnierzy, dodawać otuchy cywilom, którzy widzieli eszelony z rannymi jadącymi na tyły i żandarmów przynoszących do domów urzędowe zawiadomienia o śmierci ojców, synów, braci.

Artystów, których było łącznie około 350 (w tym kilkanaście kobiet)¹¹, zorganizowano w Kunstgruppe, znajdujące się w strukturze KPQ. Liczba ta nie jest pewna. Władimir Aichelburg na podstawie wydawanych katalogów sztuki wojennej doliczył się ich o 100 więcej, ale z zastrzeżeniem, że w tej „superacji” mogli

3

znajdować się artyści służący w pułkach regularnych lub cywile, dla których twórczość artystyczna stała się formą odreagowywania okropieństw wojny¹². Kwestia ta, podobnie jak obecność wśród nich Polaków, wymaga odrębnych analiz. W ramach KPQ zwierzchnictwo nad artystami powierzono pułkownikowi Wilhelmowi Johnowi, dyrektorowi wiedeńskiego Muzeum Armii (k.u.k. Heeresmuseum). W 1916 zastąpił go major Georg Sobicka, a w 1918 major Kurt Engel¹³. Dzieła wojskowych artystów, o zróżnicowanym poziomie formalnym (kwalifikowało je jury pod przewodnictwem scenografa Karla Ludwiga Prinza), reprodukowano w setkach egzemplarzy na kartach pocztowych¹⁴, publikowano w formie plakatów, pokazywano na obwoźnych wystawach. Przedstawiano je regularnie w wiedeńskim Künstlerhaus¹⁵ i gmachu Akademii, w większych miastach Węgier i Austrii, w Niemczech, a nawet w krajach neutralnych (Szwajcarii¹⁶, Holandii, Norwegii). Prace zmobilizowanych artystów ukazywały się zarówno w pismach codziennych, jak i propagandowych magazynach, na przykład „Illustrierte Geschichte des Weltkrieges”. Co udatniejsze przekazywano do Muzeum Armii¹⁷, inne trafiały na rozmaite fiesty dobroczynne w rodzaju: „Loteria Dział Sztuki pod protektoratem J.C.M. Arcyksięcia Karola Stefana na zakupienie warsztatów rękodzielniczych dla ociemniałych żołnierzy pochodzenia galicyjskiego”. Głównym zadaniem artystów

2. Gorlice II

3. Gorlice IV

wcielonych do jednostek propagandowych było wzmacnianie ducha walki, zohydowanie wroga, dokumentowanie toczących się walk, rejestracja (w artystycznym skrócie) strat wojennych, pokazywanie życia na zapleczu frontu.

Jak wspomniano, twórczość rzeźbiarsko-architektoniczną tego czasu (związaną z masowymi pochówkami), pocztówki i plakaty znamy dobrze, ale bardziej prywatne realizacje umykają badaczom. Takimi bez wątplenia były widoki zabytków, jakie pozostawili po sobie obcy artyści, trafiający na ziemię polską podczas Wielkiej Wojny. Nie powstawało ich wiele, bo zgodnie z rozkazami mieli skupić się na wysiłku armii *im Felde*, a nie urokliwych zakątkach monarchii. Często, szczególnie w Karpatach, dokumentowali tragiczne ruiny. Tym, którzy już przed służbą wojskową wybili się ponad przeciętność dowództwo zezwalało na wydawanie tek grafik, tak zwanych *Kriegsmappe*, w których ich wizja wojny splotać się musiała z oficjalnym stanowiskiem wojskowych propagandzistów i cenzorów. Ukazywały się w minimalnych nakładach, przeważnie w Wiedniu lub Monachium, dlatego też niewielką miały szansę, aby wejść w powszechniejszy obieg naukowy czy dokumentacyjny.

Najwybitniejszym obcym weducistą dokumentującym zabytki Galicji podczas Wielkiej Wojny był Luigi (wł. Alois Heinrich) Kasimir, austriacki grafik i pejzażysta, urodzony 18 kwietnia 1881 w Pettau (w pd. Styrii)¹⁸. Zainteresowania artystyczne odziedziczył po ojcu, Aloisie. Zdobył wykształcenie malarzskie, ucząc się w latach 1900-1905 w Akademii Sztuk Pięknych w Wiedniu pod okiem Williama Ungera. W latach 1906-1907 był słuchaczem Wiener Graphische Lehr- und Versuchsanstalt. Debiutował w 1905 w wiedeńskim Künstlerhaus nastrojowymi akwarelami i pierwszymi grafikami. W latach następnych doskonalił się w technikach graficznych, zwłaszcza w litografii i akwaforcie barwnej. Upodobał sobie pejzaże i miejskie weduty. Rychło stał się jednym z najbardziej znanych austriackich grafików, a jego prace znalazły się w najpoważniejszych światowych kolekcjach. W 1911 poślubił w Grazu rytowniczkę Johannę (Tannę) Hoernes, córkę paleontologa Rudolfa, którą poznał podczas studiów w wiedeńskiej Akademii¹⁹. Urodzona w 1887 w Wiedniu, zdobyła tam wykształcenie, kończąc między innymi artystyczną *Kunstschule für Frauen und Mädchen*. Po śmierci ojca towarzyszyła mężowi w podróżach artystycznych. Jej twórczość pozostawała pod silnym wpływem Luigiego, mogli więc bez trudu wydawać

wspólne teki²⁰. Na pierwszy rzut oka ich prace są trudne do odróżnienia, ale po bliższej analizie widać, że to Luigi dominował, przynajmniej artystycznie, w tym tandemie²¹. Dzięki odziedziczonemu po teściu (zm. w 1912) majątkowi stali się niezależni materialnie, co pozwalało im na liczne podróże artystyczne. W 1914 urodził im się syn, Robert, z czasem także znany malarz²². Luigi Kasimir zmarł w Wiedniu, na Grinzingu, 6 sierpnia 1962 roku. Tanna przeżyła męża o 10 lat.

W czasie pierwszej wojny Kasimir, podobnie jak wielu artystów, tematem swych prac uczynił toczące się wokół wydarzenia. Spod jego ręki rychło wyszła rzadka dziś teka grafik *Galizien 1915. Ein Künstlertagebuch*²³. Dla nas ciekawa, wśród 47 prac znajdujemy ciekawe przyczynki do ikonografii zabytków w Polsce. Tecka ma dość luźny pod względem formalnym układ, a dołączony spis treści zakłada daleko idącą dowolność. Na potrzeby artykułu obiekty zostały uszeregowane w kolejności nazw miejscowości. Najważniejsze jest jednak to, że już w tej jednej tece znajdujemy zabytki, które do naszych czasów zostały

znacznie przekształcone lub nie istnieją. Litografie są także świadectwem stanu technicznego wielu zabytków jesienią 1915 roku.

Biecz I (miasto w województwie małopolskim, w powiecie gorlickim)

Panorama miasta – ujęcie od południa, od szerokiej, podgórskiej doliny rzeki Ropy. Widoczne wszystkie charakterystyczne obiekty miasta. Dzwonnica w remoncie, wieża ratuszowa bez hełmu (spłonął w 1903), dom Z Basztą – dawna apteka Barianów-Rokickich (dawny kształt hełmu, wieża bez nadbudowy).

Biecz II

Ujęcie od strony wejścia głównego do bieckiej fary pw. Bożego Ciała. Późnogotycka dzwonnica z XVI wieku, obok kościoła pw. Bożego Ciała, na litografii Kasimira przedstawiona jest w trakcie remontu – dobrze widoczne są rusztowania. Przed kościołem, na wzgórku od strony zachodniej, drewniane krzyże.

Glinik Mariampolski (wieś w województwie małopolskim, w powiecie gorlickim, w gminie Gorlice) Rafineria – panorama zakładu przemysłowego. W 1883 kanadyjski inżynier William Henry McGarvey oraz austriacki finansista John Simeon Bergheim zainicjowali projekt przekształcenia destylarni w Gliniku w duże przedsiębiorstwo zatrudniające 60 pracowników. Był to pierwszy w Polsce oraz jeden z pierwszych na świecie zakładów zajmujących się

4. Jarosław II

5. Jarosław V

6. Kraków IV

7. Kraków VI

rafinacją ropy naftowej. Dnia 2 maja 1915 rozpoczęto najsilniejsze przygotowanie artyleryjskie na froncie wschodnim w czasie I wojny światowej. Pociski zapaliły między innymi rafinerię nafty i zbiorniki ropy. Wojska niemieckie szybko rafinerię odbudowały i wznowiły produkcję paliwa na potrzeby armii. Litografia z października przedstawia zakład częściowo odremontowany, zdolny do dalszej produkcji.

Gorlice I (miasto w województwie małopolskim) Miasto zniszczone przez ogień artyleryjski, zachodnia część zrównana z ziemią. Walki pozycyjne pod Gorlicami trwały prawie pół roku, a decydujące starcie rozpoczął atak wojsk niemieckich i austro-węgierskich 2-5 maja 1915. Pod Gorlicami został przerwany front rosyjski. Bitwa gorlicka stanowi jeden z nielicznych podczas tej wojny przykładów ofensywy, która doprowadziła do przełamania ustabilizowanej linii frontu i jednocześnie do wytworzenia zupełnie nowej sytuacji strategicznej, przenosząc w krótkim czasie

działania wojenne na odległość kilkuset kilometrów.

Gorlice II

Nieustalony cmentarz wojenny. Ekshumacja i ponowny pochówek (tym razem w trumnach) żołnierzy poległych podczas walk pod Gorlicami w 1915. Na pobojuwiskach leżały setki tysięcy zwłok żołnierzy. Niektórych poległych chowano w prowizorycznych grobach, nawet jeszcze w czasie walk, przeważnie płytko. Nieliczni znaleźli miejsce spoczynku w kwaterach położonych na cmentarzach wiejskich, większość spoczęła w miejscach śmierci. Zachodziła obawa, że prowizoryczne cmentarze mogą stać się ogniskiem epidemii. Dlatego też powstało z czasem na terenie Galicji Zachodniej około 400 trwałych cmentarzy wojennych.

Gorlice III

Zaulek kwartału żydowskiego. Nieistniejące podwórze, żydowskie kramiki. W ostatnich dniach grudnia 1914 roku Gorlice znalazły się na pierwszej linii frontu. Miasto wraz z okolicą było bezlitośnie ostrzeliwane, palone i grabione przez cztery miesiące. Okres ten opisał w swoim pamiętniku, znanym potem jako diariusz *Z dni grozy*

w Gorlicach. Od 25 IX 1914 do 2 V 1915, ks. Bronisław Świeżykowski²⁴. Przygnębienie i strach powodowane ustawicznym niszczeniem miasta potęgował straszliwy głód i wybuchające raz po raz epidemie. Na domiar złego Moskale stawali się coraz okrutniejsi wobec ludności cywilnej. Konieczne były nieustanne interwencje u rosyjskich komendantów miasta i wyższych oficerów w celu ukrócenia samowoli żołnierzy.

Gorlice IV

Cmentarz żydowski przy ul. Stróżowskiej, założony w 2. połowie XVIII wieku na południowym stoku gorlickiego wzgórza. Zajmował powierzchnię 1,59 ha. Podczas II wojny światowej naziści zniszczyli nekropolię. Macewy zostały użyte do budowy schodów

8. Otfinów

9. Przemyśl I

10. Radymno II

prowadzących do siedziby gestapo oraz brukowania ulic. W latach 1942-1943 cmentarz był miejscem masowych egzekucji. W 1947 z porozbijanych nagrobków zbudowano lapidarium.

Gorlice V

Zniszczona fasada kamienicy. Ruiny Gorlic były świadectwem klęski Rosjan: 140 tys. wziętych do niewoli, 100 dział i 300 karabinów maszynowych zdobytych. Był to początek końca carskiej Rosji, a zmiany polityczne zaistniałe po bitwie gorlickiej prowadziły wprost ku rewolucji lutowej 1917.

Gorlice VI

Ruiny kościoła parafialnego. Bazylika Narodzenia Najświętszej Marii Panny i Sanktuarium Pana Jezusa w Więzieniu w Gorlicach poniosła w 1915 ogromne szkody. Zdewastowana wieża, zburzone ściany nawy i prezbiterium. Stojąca na wzgórzu świątynia, dominanta okolicy, stała się łatwym celem ostrzału artyleryjskiego. Odbudowano ją w okresie międzywojennym z wyraźnymi zmianami układu.

Gorlice VII

Wypalone domy, po których pozostały tylko kominy. Jednakże cała operacja gorlicka ostatecznie zakończyła się ogromnym sukcesem – w wyniku tych działań prawie wszystkie ziemie polskie znalazły się

10 *Wojenny - 1 lipiec 1915.*

w rękach państw centralnych, które, aby pozyskać przychylność Polaków, już w następnym roku wyraziły zgodę na utworzenie pierwszych zrębów państwowości polskiej.

Jarosław I (miasto w województwie podkarpackim) Koszary Klasztorne, dawny konwent Benedyktynek. Dekret kasacyjny został podpisany w 1782, mniszki zostały zmuszone do opuszczenia klasztoru, kościół zaś w rok później zamknięto. Budynki klasztorne zamieniono na koszary wojskowe, w kościele urządzono magazyn mundurów. Obie wojny światowe przyniosły wiele zniszczeń.

Jarosław II

Koszary Klasztorne, dawny konwent Benedyktynek. Na bramie wejściowej napis „K.K. Kloster Kaserne”. Po 1871 Jarosław, położony stosunkowo niedaleko granicy, zaczęto zmieniać w znaczący garnizon wojskowy. W budynku poklasztorным benedyktynek i dawnym szpitalu wojskowym zakwaterowano 10 pułk piechoty, trzy szwadrony jazdy i dwie baterie armat. Oficerów zakwaterowano w mieście.

Jarosław III

Koszary Klasztorne. Zrujnowane wnętrze dawnego kościoła Benedyktynek. Przez otwór w sklepieniu widoczna wieża kościoła. W 1893 z okazji urządzanych w okolicy manewrów wojskowych cesarz Franciszek Józef I oświadczył, że zamierza z Jarosławia uczynić miasto typowo garnizonowe, z komendą korpusu,

9 *Przez otwór w sklepieniu 1915.*

11

do czego jednak nigdy nie doszło. Pod koniec XIX wieku miasto stało się obwarowanym przyczółkiem mostowym Twierdzy Przemysł.

Jarosław IV

Targ wikliniarski.

Jarosław V

Podcieniowa kamienica z handlowym szyldem. Widoczny drobny detal: bruki, latarnia na ścianie domu.

Kraków I (miasto w województwie małopolskim)

Przy kościele pw. św. Barbary na placu Mariackim widzimy przytuloną do muru żebraczkę, a na drugim planie postaci Żydów w rytualnych szatach, jakiegoś domokrażcę z chłopcem-przewodnikiem. Miasto zbiedniałe, ale całe – jakże inne od rysowanych w tym samym czasie miejscowości, przez które przeszedł front: Gorlic, Sękowej, Jarosławia czy Przemysła.

Kraków II

Wieża kościoła Mariackiego. Grafika nostalgiczna, wykonana z talentem. „Trzecia” wieża to sygnaturka kościoła pw. św. Barbary ujęta w efektownym skrócie. Litografie krakowskie powstały zaledwie w tydzień, między 9 a 13 października 1915. Artysta pracował więc szybko, może nawet pospiesznie. Nie widzimy tu odniesień do wojennej rzeczywistości, raczej tylko wspaniałą architekturę skąpaną w deszczu. Nieliczni przechodnie kryją się pod parasolami, po mokrych brukach woda spływa do rynsztoków.

Kraków III

Przy Sukiennicach na Rynku Głównym artysta naszkicował większą ciżbę ludzką, markotną, przesiąkniętą deszczem, skupioną wokół koszy, pak i skrzyń, które nieodparcie przywodzą na myśl ewakuację. Ale tak pewnie wyglądało miasto po kolejnych, zarządzanych przez władze, falach wyjazdów osób cywilnych w latach 1914 i 1915. Dopiero po 6 września 1915 można było do Krakowa przyjeżdżać bez specjalnych zezwoleń, wtedy też straciły znaczenie mosiężne odznaki uprawniające do pozostawania w obrębie twierdzy²⁵.

Kraków IV

Bardzo interesujące ikonograficznie przedstawienie kramów położonych między prezbiterium kościoła Dominikanów a Plan-

tami. Dziś nie istnieją; pozostała tylko parkowa uliczka wzdłuż klasztornej muru, łącząca ulice Sienną i Dominikańską. Przy kramach nie widać nie tylko kupujących, ale nawet sprzedawców. W tle kopuła kościoła pw. św. św. Piotra i Pawła.

Kraków V

Kościół Mariacki. Klasyczny widok od przejścia na plac Mariacki. Świątynia w kiepskim stanie. W oczu rzuca się brak (na ścianie kaplicy pw. św. Jana Nepomucena) efektownego zegara słonecznego. Dziś wielu sądzi, że tkwi on na fasadzie od wieków, ale tak naprawdę został wykonany w technice sgraffitowej przez Tadeusza Przypkowskiego dopiero w 1954. Brak także efektownej Golgoty.

Kraków VI

Na rycinie przedstawiającej wejście na Wawel u stóp schodów wiodących do katedry stoi dwóch beliników²⁶ w zawadiackich strojach godnych czasów napoleońskich. Budynek bramny (dziś siedziba archiwum kapitulnego) z wyraźnymi uszkodzeniami, zamurowanymi oknami etc.

Kraków VII

Klasyczne ujęcie wnętrza Bramy Floriańskiej, z torami tramwajowymi i instalacją elektryczną przechodzącą pod łukiem bramy. W perspektywie ulicy Floriańskiej wagon tramwaju.

11. Sękowa I

12. Sękowa II

Nielepkowice (wieś w województwie podkarpackim, w powiecie jarosławskim, w gminie Wiązownica)

Nieistniejący filialny kościół drewniany należący do parafii Wiązownica. Dziś we wsi stoi świątynia murowana.

Otfinów (wieś w województwie małopolskim, w powiecie tarnowskim, w gminie Żabno)

Ruiny kościoła parafialnego pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła. W latach 1909-1914 wybudowano nową świątynię, która w kilka miesięcy później została zniszczona w czasie I wojny światowej. Obecny kościół został wybudowany w latach 1922-1928.

Pawłosiów (wieś w województwie podkarpackim, w powiecie jarosławskim, w gminie Pawłosiów)

Ruiny pałacu Siemieńskich. Wieś była ich własnością od 1777. Dwór rozbudowano na początku XX wieku w stylu neogotyckim, z trzykondygnacyjną wieżą. W 1880 i 1889 odbyły się pod Jarosławiem manewry wojskowe z udziałem Franciszka Józefa I, który kwaterował w Pawłosiowie. W 1915 pałac został uszkodzony na tyle poważnie, że nie nadawał się do odbudowy. „14 maja 1915 w czasie gwałtownej bitwy a nawet ataku na bagnety, który się odbył wśród zabudowań dworskich, dwór spalili Niemcy” – podaje Mieczysław Orłowicz. Tadeusz Szydłowski w pracy *Ruiny Polski* pisze tylko ogólnikowo, że wraz z pałacem zniszczeniu uległa zasobna w dzieła ilustrowane biblioteka polsko-francuska oraz zbiory sztuki polskiej i obcej. W latach międzywojennych rolę dworu przejęła dawna oficyna²⁷.

Przemyśl I (miasto w województwie podkarpackim)
Ruiny mostu na Sanie, fragment nadrzecznej panoramy miasta.

Przemyśl II

Twierdza Przemyśl. Ruiny pozycji Werk 9 (Fort Pancerny IX „Bruner”), ze stropami podpartymi tymczasowymi, drewnianymi stemplami. Pierwotnie usytuowany w miejscowości Ujkowice, obecnie znajduje się w granicach administracyjnych miasta Przemyśla. Fort główny, pancerny, dwuwałowy ześrodkowany, pod wieloma względami podobny do bliźniaczego fortu pancernego „San Rideau” w Bolestraszczykach.

Fort nazwany na cześć gen. Maurycego von Brunera, jednego z budowniczych twierdzy. Ostrzelany przez ciężkie moździerze niemieckie podczas trzeciego oblężenia twierdzy, doznał poważnych zniszczeń (70%)²⁸.

Przemyśl III

Twierdza Przemyśl. Ruiny pozycji Werk 10 (Fort Pancerny X „Orzechowce”). To element IV odcinka obrony; zbudowany około 1880, 7 km od Przemyśla, we wsi Ujkowice. Fort dwuwałowy (3 działobitnie, 2 fortele pośrednie, 2 bazy zaopatrzeniowe). Zniszczony (ok. 80%) podczas zmasowanego ostrzału przez artylerię niemiecką w 1915²⁹. Do twierdzy przemyskiej Kasimir przyjechał, podobnie jak liczne grono artystów węgierskich, już po kapitulacji rosyjskiego garnizonu. Na kilka jego szkiców z Przemyśla natknął się dr Jan Schubert, badacz Twierdzy Przemyśl i cmentarzy wojennych³⁰.

Przemyśl IV

Przedpola Twierdzy Przemyśl. Okolice miasta zniszczone przez huraganowy ogień artylerii. Resztki polowych umocnień.

13

Radymno I (miasto i gmina w województwie podkarpackim, w powiecie jarosławskim)

Zniszczona fasada klasycystycznej cerkwi greckokatolickiej, wzniesionej według projektu ukraińskiego architekta inż. Wasyla Nahirnego. Dużą część funduszy pozyskano od prywatnych ofiarodawców oraz od cesarza Franciszka Józefa I (tę dotację upamiętniono tablicą przy wejściu do cerkwi). W 1911 budowę zakończono. Cerkiew, poważnie uszkodzona podczas walk w 1915, odnowiona w 1929, ostatecznie została zburzona w 1961.

Radymno II

Zniszczone wnętrze cerkwi greckokatolickiej. Wnętrze zasypane gruzem, resztkami więźby dachowej. Ikonostas ocalał, podobnie jak ławki, chorągwie, kandelabry.

San (rzeka)

Budowa mostu przez austriackie wojska inżynierne.

Sękowa I (wieś w województwie małopolskim, w powiecie gorlickim, w gminie Sękowa)

Kościół pw. św. św. Filipa i Jakuba. Widok świątyni od południa. Wieża i część dachu odarta z pokrycia wykorzystanego przy budowie okopów podczas pierwszego etapu bitwy gorlickiej.

Sękowa II

Wnętrze kościoła pw. św. św. Filipa i Jakuba. Zruinowane i wyszabrowane wnętrze świątyni widziane przez gotyckie odrzwia. Zniszczony, pozbawiony obrazów ołtarz główny, zerwana kazalnica, przewrócona chrzcielnica. W literaturze z reguły mówiono, że kościół został częściowo rozebrany na potrzeby stacjonujących w okopach żołnierzy. Tu widać, że został *de facto* sprofanowany – wyrócenie kamiennej chrzcielnicy, której ze względu na jej wagę nigdzie nie zamierzano przenosić.

Sieniawa I (miasto w województwie podkarpackim, w powiecie przeworskim)

Kościół pw. Wniebowzięcia NMP (autor błędnie opisał go jako kościół Benedyktynów). Widok na całkowicie zruinowaną i opustoszałą nawę kościoła. Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP w Sieniawie zbudowany został w latach 1719-1749 według projektu Giovanniego Spazzia dla dominikanów. Zajął miejsce drewnianej świątyni fundowanej przez Mikołaja Hieronima Sieniawskiego. W 1778 Austriacy skasowali klasztor, a zakonników przenieśli do Jarosławia. Świątynia zaczęła pełnić rolę kościoła parafialnego. Podczas I wojny światowej zniszczeniu uległy dach i wnętrze. Podstawowy remont zakończył się w 1923.

Sieniawa II

Domy podcieniowe przy Rynku. Działania I wojny światowej przesunęły się bezpośrednio na linię Sanu w maju 1915, kiedy ofensywa austriacka przełamała front pod Gorlicami. Sieniawa, z której armia austriacko-niemiecka uczyniła przyczółek mostowy, doznała poważnych zniszczeń: Rynek zamienił się w stertę gruzów, spłonęła fara, zniszczeniu uległy domy podcieniowe. Pociski artyleryjskie wywołały wiele pożarów. Znaczna liczba mieszkańców straciła życie w trakcie walk oraz wskutek chorób: tyfusu i cholery.

Sieniawa III

Charakterystyczna, dziś nie istniejąca miejska studnia przy Rynku. Przylega do ściany ratusza. W tle spalone zabudowania rynkowej pierzei.

13. Sieniawa II

14. Sieniawa V

15. Tarnów

Sieniawa IV

Tłum kobiet w chustach nadzorowany przez austriackiego żandarma.

Sieniawa V

Ruiny synagogi. Zdewastowane podczas ostrzału wnętrze nie istniejącej już dziś bożnicy. Po lewej, pod ścianą, Żydzi w rytualnych szatach.

Tarnów (miasto w województwie małopolskim) Sklepiki żydowskie przy tarnowskim Rynku. Kamienica mieszczańska (Rynek 21), wzniesiona w 2. połowie XVI wieku, piętrowa, z dwuprzęsłowym podcieniem i piwnicami. W 1735 zwana kamienicą Kaszewiczowską, uległa uszkodzeniu w pożarze, w 1780 wyremontowana i połączona przejściem z sąsiednią, służyła jako kwatera gen. d'Altona. W początkach XIX wieku przeszła w ręce żydowskie. Dziś część siedziby muzeum.

Wiązownica I (wieś gminna w województwie podkarpackim, w powiecie jarosławskim)

Ruiny pałacu Czartoryskich. W 1912 zmarł książę Jerzy Czartoryski, a wdowa Maria Zofia z córką Wandą wyjechały do Wiednia. W pałacu pozostała galeria malarstwa i bogata biblioteka. Pałac został rozszabrowany i zniszczony podczas I wojny światowej. W Wiązownicy stacjonowało rosyjskie dowództwo odcinka granicy.

Wiązownica II

Ruiny kościoła.

Wietlin (wieś w województwie podkarpackim, w powiecie jarosławskim, w gminie Laszki)

14

15

Murowaną cerkiew parafialną pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny zbudował w latach 1819-1826 ks. Teodor Kmiczykiewicz, długoletni proboszcz (1819-1854), poeta i działacz kulturalny. Wsparli go finansowo Zamoyscy, do których należał Wietlin. W okresie międzywojennym parafia w Wietlinie wchodziła w skład dekanatu jarosławskiego. W latach 1926-1927 w cerkwi przeprowadzono prace remontowe.

Wysocko (wieś w województwie podkarpackim, w powiecie jarosławskim, w gminie Laszki)

Elewacja ogrodowa pałacu Zamoyskich w Wysocku. W 1915 rezydencja została obrabowana przez żołnierzy rosyjskich i spalona. Z dymem poszły bogate zbiory artystyczne, między innymi cenne obrazy i zabytkowe meble. W okresie międzywojennym podczas długotrwałego remontu Zamoyscy mieszkali w sąsiadującej z pałacem oficynie.

Zbylitowska Góra I (wieś w województwie małopolskim, w powiecie tarnowskim, w gminie Tarnów) Panorama miejscowości, widok z oddali. W oczu rzuca się masyw gmachów klasztornych sióstr sercerek. Obiekt, zaprojektowany przez Janusza Rypuszyńskiego, zbudowany został w latach 1902-1910. Składa się z trzech połączonych ze sobą części: budynku frontowego w stylu modernistycznym, neo-romańskiej kaplicy-oratorium oraz związanego z nią

16 zachodniego skrzydła mieszkalnego. Przy klasztorze istniało gimnazjum i szkoła gospodarcza dla dziewcząt. Gmach został uszkodzony w 1915 (m.in. zniszczona kaplica klasztorna – co widać na rysunku).

Zbylitowska Góra II

Zniszczona kaplica klasztorna – zdewastowana podmuchem pocisku kazalnica, przewrócona i rozbita chrzcielnica.

Dwór polski – ruiny klasycznego „Herrenhaus in Galizien”, jak napisał artysta.

Analiza tej tylko teki daje nam duży zestaw materiału ikonograficznego, rzadko lub wcale nie wykorzystywanego w publikacjach i dokumentacjach konserwatorskich. Na 47 widoków zaledwie w siedmiu przypadkach mamy do czynienia z obiektem, którego stan nie uległ w ciągu ostatnich 100 lat gruntowniejszym przemianom. Z pozostałych aż połowa to obiekty, które nie przetrwały do naszych czasów. Jasne jest więc, że zasługi Kasimira w dokumentowaniu polskiego dziedzictwa są bezsporne.

obiekt	nie istnieje	przekształcony	bez zasadniczych zmian
Biecz I		x	
Biecz II		x	
Glinik Mariampolski		x	

Gorlice I	x		
Gorlice II	x		
Gorlice III	x		
Gorlice IV	x		
Gorlice V		x	
Gorlice VI		x	
Gorlice VII	x		
Jarosław I		x	
Jarosław II		x	
Jarosław III		x	
Jarosław IV		x	
Jarosław V		x	
Kraków I			x
Kraków II			x
Kraków III			x
Kraków IV	x		
Kraków V		x	
Kraków VI			x
Kraków VII			x
Nielepkowice	x		
Otfinów	x		
Pawłosiów	x		
Przemyśl I	x		
Przemyśl II		x	
Przemyśl III		x	
Przemyśl IV		x	
Radymno I	x		
Radymno II	x		
San (rzeka)	x		
Sękowa I		x	
Sękowa II		x	
Sieniawa I		x	
Sieniawa II	x		
Sieniawa III	x		
Sieniawa IV			x
Sieniawa V	x		
Tarnów			x
Wiązownica I	x		
Wiązownica II	x		
Wietlin	x		
Wysocko	x		
Zbylitowska Góra I		x	
Zbylitowska Góra II		x	
Dwór polski	-	-	-
	20	20	7

Luigi Kasimir był człowiekiem w pracy prędkim, w tym samym bowiem 1915 roku ukazał się jeszcze jeden jego album: *Belgien 1915. Ein Skizzenbuch von Luigi Kasimir*, do którego teksty komentarzy napisał Fedor von Zobeltitz³¹. Była to relacja z najazdu wojsk niemieckich na neutralną Belgię. Prócz artystycznych doniesień z frontu galicyjskiego cesarsko-królewscy propagandziści korzystali z talentu Kasimira także na innych teatrach działań wojennych, między innymi we Włoszech³² i w Tyrolu, gdzie malarz

17

został przydzielony jako dokumentalista (w stopniu porucznika) do 2. Regimentu Cesarskich Strzelców Tyrolskich (2. Tiroler Kaiserjäger Regiment)³³. Plonem tym razem była teka *Aus unserer Wandermappe 1918*³⁴.

A przecież Kasimir nie był sam. Jego koledzy-artyci często byli związani z krakowskim Oddziałem Grobów Wojennych (KGA)³⁵. W szeregach KGA, wraz ze swymi polskimi kolegami, służyło wielu twórców z Austrii, Czech czy Moraw. Ich zadaniem było nadawanie przybywającym w zastraszającym tempie cmentarzom wojennym monumentalnej formy

18

architektoniczno-przestrzennej. Wykaz żołnierzy-artystów malarzy służących w krakowskim Oddziale Grobów Wojennych znamy z publikacji dotyczących jednostki³⁶. Dowodził nimi kapitan, a od 1 listopada 1914 major Rudolf Broch. Pod jego rozkazami znalazł się kapral Robert Pochop, rytownik. Wiemy o nim mało. Broch potwierdza jego służbę w KGA, ale to właściwie wszystko. Nazwisko nie rozstrzyga czeskiego czy austriackiego pochodzenia (prace sygnował i opisywał po niemiecku), brak wzmianek o datach życia i wykształceniu. Najprawdopodobniej nie przeżył wojny. Późniejsze jego dokonania twórcze nie są autorowi znane. Pozostawione przez Pochopa prace oraz otrzymany przydział (*Radierer*) świadczą, że był wykwalifikowanym grafikiem, choć bardziej biegłym rzemieślnikiem niż artystą. Stworzył cykl przedstawiający zabytki Galicji, między innymi Kraków, Gorlice i Biecz; wszystkie dzieła datowane są na rok 1916³⁷. Inny artysta zmobilizowany przez k.u.k. Kriegspressequartier to Ludwig Hesshaimer (1872-1956), grafik i malarz urodzony w Siedmiogrodzie. Plonem jego ówczesnej działalności twórczej

16. Wietlin

17. Wysocko

18. Zbylitowska Góra II

była teka pod znamionym dla tych czasów tytułem *Heil und Sieg! 35 Zeichnungen vom östlichen Kriegsschauplatze*³⁸, choć za główne jego dzieło uchodzi wydany w 1920 rozrachunek z wojną: *Der Weltkrieg. Ein Totentanz*, teka 20 grafik w technikach metalowych. Zbliżone kompozycje wykonywał także Alois Kolb (1875-1942), który studia malarskie ukończył w Monachium (u Karla Rauppa, Friedricha Fehra i innych). Był płodnym i popularnym w swoim czasie ilustratorem, projektował między innymi niemieckie znaczki pocztowe. W czasie I wojny światowej służył w armii austriackiej jako *Kriegsmaler*. Tecka *Aus den Karpathen und Ostgalizien. Mit dem Korps Hofmann*³⁹ zawiera widoki z terenów działań wojennych: sceny z przemaszów, życia obozowego, budowy umocnień, posterunków. Duża część tablic ukazuje wioski i miasteczka wschodniej Galicji, między innymi Podhajce (synagoga, zniszczony browar, plac ćwiczeń), ich zabudowania i zniszczenia wojenne. Takich realizacji i artystów było więcej (H. Meid, P. Behrens). W Krakowie przebywał też podczas wojny David Friedmann (1893-1980), żydowski malarz i grafik z morawskiej Ostrawy, uczeń Hermanna Strucka i Lovisa Corintha. W swych akwafortach i litografiach dokumentował sceny walk z Rosjanami (przydzielono go do 100. Pułku Piechoty jako dokumentalistę). Opublikował część z nich w tece *Skizzen von Kampfszenen und Porträts von hohen Offizieren und Soldaten der österreichisch-ungarischen Armee*. Wraz z armią kajzerowską, której pierwsze oddziały przemaszerowały przez miasto 22 września 1914, pojawili się w Krakowie artyści niemieccy, na przykład Robert Friedrich Karl Scholtz (1877-1956), malarz i grafik, syn muzyka Hermanna. Zmobilizowany, w 1915 trafił do Krakowa. Pobyt w mieście zaowocował opublikowaniem trzech litografii. Dwie z nich, przedstawiające Wieżę Ratuszową i Sukiennice⁴⁰, znalazły się w tece *Krieg und Kunst. Achtundvierzig Steinzeichnungen der Berliner Secession*⁴¹, wydanej w Berlinie w 1915 przez Juliusa Barda⁴². Wszystkie dzieła łączy impresyjna, lekka i subtelna kreska. Prace bardziej zbliżone do stylizyki austriackich kolegów wykonywał berliński malarz i grafik Bruno Reinhold (1891-1973)⁴³. Po

odniesionej ranie trafił do Krakowa Fritz Lederer (1878-1949), artysta urodzony w niemiecko-żydowskiej rodzinie w pobliżu Chebu (Czechy). Studiował w akademiach w Weimarze, Paryżu i Berlinie, był cenionym grafikiem. Widoki⁴⁴ prezentowane w tece *Mit den Egerländern in Russisch-Polen. Zehn Radierungen 1914-1915*⁴⁵ wykonał z natury, podczas przemarszu wojsk; płyty akwatintowe wytrawił podczas pobytu w szpitalu wojskowym w Krakowie. Prawdopodobnie tutaj wykonał także ręcznie kolorowany drzeworyt *Und wenn die Welt voll Teufel wär*. Galicyjski teatr wojny upamiętnili także graficy z krajów neutralnych, między innymi szwajcarski malarz i rysownik Max Bucherer (1883-1974), wykładowca w Kunstgewerbeschule Zürich. Wybuch wojny zastał go podczas służby wojskowej na Przełęczy św. Gotharda. W 1915 na polecenie przełożonych udał się na front galicyjski jako obserwator i dokumentalista; 1 marca k.u.k. Kriegspressequartier przyznał mu czasowo stopień oficerski oraz racje żywnościowe, bez których nie poradziłby sobie w zrujnowanym kraju. Powstałe prace wysyłał do Szwajcarii, gdzie były publikowane w czasopiśmie⁴⁶. Po powrocie w 1916 wydał je w Monachium w zbiorczej tece *Aus Galizien und Polen. 14 Steinzeichnungen vom östlichen Kriegsschauplatz*⁴⁷.

Trzeba więc prowadzić systematyczną kwerendę w tego typu publikacjach, opisywać i udostępniać badaczom oraz popularyzatorom kolejne przyczynki do „ikonograficznego” dziedzictwa Polski. Nie wszystkie przygotowane teki ukazały się drukiem, a materiały do nich spoczywają w wiedeńskich i budapeszteńskich archiwach. Wiele dzieł zostało zapomnianych, pokryło się kurzem w bibliotecznych magazynach jako odrzucone relikty germańskiej propagandy. Warto do nich wracać, bo bywają jedynym przedstawieniem wielu wiejskich czy małomiasteczkowych obiektów w sztuce. I to często w sztuce przez duże S. ■

Dr Roman Marcinek, historyk-archiwista, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego. Od 20 lat pracownik Narodowego Instytutu Dziedzictwa i instytucji go poprzedzających. Autor wielu artykułów i książek z zakresu krajoznawstwa kulturowego, ochrony zabytków, historii wojskowości i dziejów kultury materialnej.

Przypisy

- 1 Zob. np. cykl publikacji: *Znaki Pamięci V. Bitwa gorlicka, jej znaczenie i skutki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Gorlice, 30.04.2011, Gorlice 2012; Znaki Pamięci IV. W 95. rocznicę bitwy gorlickiej. Materiały z konferencji naukowej, Gorlice, 02.05.2010, Gorlice 2011; Znaki Pamięci III. Śladami I wojny światowej. Materiały z konferencji naukowej, Gorlice, 24.10.2009, Gorlice 2010; Znaki Pamięci II. Śladami I wojny światowej. Materiały z konferencji naukowej, Gorlice, 25.10.2008, Gorlice 2009; Znaki Pamięci. Materiały z konferencji naukowej, Gorlice, 27.10.2007, Gorlice 2008*, tamże obszerna literatura. Warta odnotowania jest bibliografia zebrana przez M. Widurka i udostępniona na stronie <http://beskidgorlicki.pl/index2>
- 2 W. Wyganowska, *Sztuka Legionów Polskich 1914-1918*, Warszawa 1994; J.T. Nowak, *Tarcze Legionów Polskich 1915-1917 w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, Kraków 2006; *Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz ludziach Józefa Piłsudskiego*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2010.
- 3 J. Schubert, Józef Wilk i inni polscy artyści działający w armii austriackiej przy tworzeniu cmentarzy wojennych w Przemysłu i Galicji Środkowej, „Czasopismo Techniczne” 2007, z. 7 [pdf w suw.biblos.pk.edu.pl], tamże dalsza literatura; P. Hordyński, *Architektura drewniana Podkarpacia (w odnalezionych rysunkach J. Niementowskiego)*, [w:] *Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej*, Przemysł 1978; A. Kroch, *O Szwajku i o nas*, Warszawa 2002.
- 4 W opublikowanym w 1909 *Pierwszym manifestie futurystycznym* Filippo Tommaso Marinetti (1876-1944) uznał wojnę powszechną za jedyną siłę zdolną okresowo oczyszczać świat.
- 5 Choć pochodził z żydowskiej rodziny osiadłej w wielkopolskim Szamocinie.
- 6 R. Prange, *Hinüberbauen in eine jenseitige Gegend: Paul Klees Lithographie „Der Tod für die Idee” und die Genese der Abstraktion, „Wallraf-Richartz-Jahrbuch” 1993*, t. 54, s. 281-314; K. Porter Aichele, *Paul Klee. Poet/Painter*, Camden House 2006, s. 62, 88.
- 7 Wśród nich byli twórcy: A. Kubin, E.E. Kisch, R. Musil, F. Molnár. O masowej propagandzie wojennej zob.: U. Jarecka, *Propaganda wizualna słusznej wojny: media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2008.
- 8 *Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k.u.k. Kriegspropaganda 1914-1918. Ausstellungskatalog*, München 2003; H. Schmölze, *Die Propaganda des Kriegspressequartiers im ersten Weltkrieg 1914-1918*, Wien 1965.
- 9 Maximilian Ritter von Hoen (1867-1940), austriacki wojskowy, historyk wojskowości, dyrektor wiedeńskiego Kriegsarchiv; w 1893 ukończył akademię wojskową; został skierowany do pracy w Archiwum Wojskowym; w 1911 awans na stopień pułkownika oraz objęcie stanowiska dyrektora Wydziału Prasowego Ministerstwa Wojny; od 1914 do 1917 dowodził k.u.k. Kriegspressequartiers; od 1915 generał-major, od 1918 Feldmarschalleutnant. Zob.: R.E. Dupuy i T.N. Dupuy, *The Harper Encyclopedia of Military History*, New York 1993; A. Elmar, *Der Bohemien unter den Generälen. Maximilian Ritter von Hoen (1867-1940). Ein österreichischer Historiker und Militärjournalist*, t. 3, Wien 1992.
- 10 E. Macho, *Karl Friedrich Nowak (1882-1932): Sein Wirken als Kriegsberichterstatte*, Frankfurt am Main 2008, s. 16.
- 11 W tym tak znani, jak A. Egger-Lienz, A. Faistauer, A. Kolig, A. Demetrius Goltz, O. Laske, F.F. Gsur, L.H. Jungnickel, A. Pock, O. Kokoschka. Z Polaków trzeba wymienić R. Bratkowskiego, B. Czedekowskiego, W. Jarockiego, W. Kossaka, H. Uziembłę, J. Pochwalskiego.
- 12 <http://www.wladimir-aichelburg.at/kuenstlerhaus/mitglieder/kriegspressequartier/>
- 13 Arcyks. Stefan, *Die bildende Kunst im Kriegspressequartier, beigelegt dem Katalog Kriegsbilder-Ausstellung des k.u.k. Kriegspressequartiers*, Wien 1918; *Musen an die Front!...*, jw.; A. Zajic, *Die Kriegsbildhauer im Dienst des k.u.k. Kriegspressequartiers in Ersten Weltkrieg, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege” 2005*, R. 59, nr 3-4, s. 275-284.
- 14 Tu stan badań ma się nieźle; wśród publikacji dotyczących problematyki propagandy wojennej Austro-Węgier można wymienić: M. Berczenko, *I wojna światowa i sprawa polska na dawnych kartach pocztowych*, Rzeszów 2009; P. Banaś, *Orbis Pictus. Świat dawnej karty pocztowej*, Wrocław 2005; J. Zieliński, *Historia karty pocztowej*, Krosno 1999.
- 15 Np. *Kriegsbilder-Ausstellung des k.u.k. Kriegspressequartiers*, Wien 1915; *Kriegsbilder Ausstellung des k.u.k. Kriegspressequartiers*, Wien 1918; L. Popelka, *Vom „Hurra” zum Leichenfeld. Gemälde aus der Kriegsbilderausstellung 1914-1918*, Wien 1981.
- 16 *Kriegsbilder-ausstellung des k. und k. österreich. und ungar. Kriegspressequartiers. Werke seiner Mitglieder. Kunstsalon Ferdinand Wyss, Bern, im Stadtkasino Basel, Oktober 1916*.
- 17 Z ok. 9000 obiektów zawieruchę II wojny światowej przetrwało ok. 3000.
- 18 Dziś Ptuj w Słowenii; H. Vollmer, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler des XX Jahrhunderts*, t. 29, Leipzig 1983, s. 582-583; *Biografische Beiträge zur Wiener Zeitgeschichte*, [w:] *Das Jahrbuch der Wiener Gesellschaft*, Wien 1951, s. 383.
- 19 http://www.kasimiretchings.com/content.php?c=Luigi_Kasimir_Bio
- 20 L. Kasimir, T. Kasimir-Hoernes, *Das Buch von der schönen Stadt Salzburg*, z 10 oryginalnymi litografiami, tekst F. Reischl, Wien-Leipzig 1927.
- 21 Publikacja H. Schüttlera, *Luigi Kasimir*, Wien 1944, zawiera wśród 76 barwnych reprodukcji także kompozycje Tanny Hoernes.
- 22 Robert Kasimir (1914-2002), austriacki grafik; początkowo tworzył wedyuty zbliżone nastrojem do prac ojca, Aloisa, wzorowane na kompozycjach R. von Alta i F. Waldmuellera; studiował w wiedeńskiej Akademii u H. Franka; w 1936 wyjechał do Stanów Zjednoczonych, w 1938 wrócił do Europy; II wojnę światową spędził jako korespondent wojenny Wehrmachtu; w 1945 powrócił do Wiednia, gdzie prowadził pracownię malarsko-graficzną. Patrz: <http://www.artfinding.com/Biography/Kasimir-Robert/49080.html>
- 23 Kunstverlag Hugo Heller & Cie., wym. 328 x 255 mm, k. 2 (k. tyt. oraz spis rycin), 47 litografii (w tym liczne kolor.) na 45 tablicach, oprawa oryginalna pperg. Teksta wiązana, grzbiet perg., lica kartonowe; grafiki luzem, każda w kartonowym *passe-partout*. Nakład ogólny 500 egz.; w egzemplarzach numerowanych od 1 do 25 wszystkie litografie i k. tyt. sygnowane ołówkiem przez autora, w egzemplarzach numerowanych od 26 do 150 18 rycin i k. tyt. sygnowane ołówkiem przez autora. Do dziś w komplecie przetrwało ich niewiele.
- 24 <http://www.sadeczanin.info/rozmaitosci/9/gorlice-pamietaly-o-ksiedzu-burmistrzu>

- 25 Zob.: *Dzieje Krakowa*, t. 3, *Kraków w latach 1796-1918*, Kraków 1979, s. 389-390.
- 26 Beliniacy to popularne określenie żołnierzy Pułku Ułanów Legionów Polskich. Jego zaczątkiem był siedmioosobowy patrol strzelecki, który 2 sierpnia 1914 pod dowództwem współpracownika Józefa Piłsudskiego, Władysława Beliny-Prażmowskiego (1888-1938) wyruszył z Krakowa do Królestwa w celu rozpoznania terenu i przeszkodzenia w mobilizacji prowadzonej przez Rosjan. Oddział ten stanowił także awangardę I Kompanii Kadrowej. W oparciu o niego powstał Dywizjon Ułanów (1915), a następnie Pułk, który brał udział w walkach prowadzonych przez I i II Brygadę Legionów Polskich. Jego istnienie zakończył w lipcu 1917 tzw. kryzys przysięgowy, którego konsekwencją było internowanie większości oficerów i ułanów w obozach.
- 27 www.zsopawlosiow.w.interia.pl/strona12.html
- 28 www.twierdza1914.republika.pl/fort/f9.html
- 29 www.twierdza1914.republika.pl/fort/f9.html
- 30 J. Schubert, *Artyści węgierscy na Ziemi Przemyskiej w czasach I wojny światowej*, część 1-4, „Quod Libet” 2009, nr 8, s. 8-11; 2010, nr 1, s. 10-15; 2010, nr 2, s. 9-13; 2010, nr 4, s. 8-9.
- 31 *Belgien 1915. Ein Skizzenbuch von Luigi Kasimir*, München 1915; teka zawiera 4 strony tekstu z czarno-białymi ilustracjami oraz 30 tablic z litografiami, w tym 2 barwnymi (format 34 × 25 cm).
- 32 *Dolomitem 1916*, [Wiedeń 1916], teka z 9 barwnymi akwafortami; *Die Dolomiten im Kriege*, [ok. 1918], teka z 5 barwnymi akwafortami.
- 33 Jego prace z tego okresu zaprezentowano na wystawie „Kunstausstellung die Tiroler Kaiserjäger im Weltkriege”, Innsbruck, luty-marzec 1918 (wydano także katalog).
- 34 Teka, wydana latem 1918, zawiera 15 litografii i 4 akwaforty (w większości barwne): *Der Burghof*, *Forni*, *Die Hofburg in Wien*, *Posta im Asticotal*, *Die Costilla*, *Steinbruch am Plaut*, *Casara della Delicia*, *Trient*, *Palazzo di Parisa bei Folgaria*, *Bozen*, *Bindergrasse*, *Schloss Aquaviva*, *Eckartsau*, *Baden*, *Schonbrunn*, *Schloss Cronberg*, *Salcano bei Gorz*, *Das bischofliche Palais in Grosswardein*, *Schasburg*, *Aus Kolomea and Klausenburg*.
- 35 Formalna nazwa: C. i K. Komenda Wojskowa w Krakowie, Oddział Grobów Wojennych, k.u.k. Militärkommando Krakau, Kriegsgräber Abteilung.
- 36 R. Broch, H. Hauptmann, *Westgalizische Heldengraeber aus den Jahren des Weltkrieges 1914-1915*, Wien 1918, wyd. pol.: *Zachodniogalicyskie groby bohaterów z lat wojny światowej 1914-1915*, Tarnów 1996. Malarze: Ldst.-Oberleutnant Alfons Karpiński (do 1 sierpnia 1917), Oberleutnant a.D. Josef Lang, Ldst.-Oberleutnant Heinrich Uziemblo, Ldst.-Leutnant Karl Hradil (zm. 30 czerwca 1916), Ldst.-Leutnant Reinhold Volkel, Einj.-Freiw. Feldwebel Ludwig Hofbauer, Zugsführer Richard Kanak, Einj.-Freiw. Zugsführer Leo Perlberger, Einj.-Freiw. Zugsführer Franz Peledne, Einj.-Freiw. Korporal Rudolf Czerny (do 1 czerwca 1917), Einj.-Freiw. Korporal Ludwig Jach (do 1 stycznia 1917), Korporal Robert Pochop (Radierer), Einj.-Freiw. Korporal Adolf Kaspar, Einj.-Freiw. Korporal Oskar Strala (do 1 stycznia 1917), Einj.-Freiw. Korporal Richard Wiltsch (do 1 stycznia 1917), Einj.-Freiw. Korporal Stanislaus Zarnecki (do 15 kwietnia 1917), Einj.-Freiw. Gefeiter Josef Baruch (do 1 stycznia 1917), Gefeiter Janos Czencz (do 1 lipca 1917), Einj.-Freiw. Gefeiter Heinrich Grossmann (do 22 maja 1918), Einj.-Freiw. Gefeiter Stanislaus Klimowski (do 1 sierpnia 1917), Einj.-Freiw. Gefeiter Josef Lubojacki (do 1 października 1916), Einj.-Freiw. Ulrich Lasak (do 1 maja 1918), Einj.-Freiw. Artur Markowicz (do 1 kwietnia 1917).
- 37 Enigmatyczne hasło w *Słowniku artystów polskich i obcych w Polsce działających*, Warszawa 2003, t. 7, s. 306.
- 38 *Heil und Sieg! 35 Zeichnungen vom östlichen Kriegsschauplatze*, Wien 1915, zawiera m.in.: 1. *Kosak an der Nida*, 2. *Vormarsch der Reserven in der Feuerlinie*. Bizoreda, 16.04.1915, 3. *Im Schützengraben an der „Dreikaiserecke“ an der Nida*. 84. *Infanterie-Regiment*. 19.04.1915, 4. *Die „Deutschmeisterburg“ an der Nida*. 24.04.1915, 5. *Feldwache der Hoch- und Deutschmeister bei Brzeżno an der Nida*. 24.04.1915, 6. *Die „Deutschmeisterburg“ (Ganze Ansicht)*. 23.04.1915, 7. *Brzeżno an der Nida. (Stellung der Österreicher und Russen)*, 8. *Vierundachziger an der Nida. Maschinengewehr bei Anweisung eines russischen Angriffes*. 19.04.1915, 9. *Waldhütten des 84. Infanterie-Regimentes an der „Dreikaiserecke“*. 16.04.1915, 10. *Gefangene Russen marschieren zur Menageverteilung*. 03.1915, 11a. *Train auf den polnisch-russischen Schneefeldern*. 01.03.1915, 11b. *Gefangenenlager bei Zsolna*. 13.03.1915, 12. *Fliegerlager bei Miechow*. 22.03.1915, 13. *30,5 cm-Mörser bei Gory in Feuerstellung*. 12.03.1915, 14. *Wirkung eines Mörsers bei Tokarnia in Russisch-Polen*. 18.04.1915, 15a. *Rast bei Stepanow. (Russ.-Polen)* 22.04.1915, 15b. *Haus an der Warschauerstraße, eingestürzt infolge des Luftdruckes des daneben feuernden 30,5 cm-Mörsers*. Zbiór oryginalnych rysunków otrzymał arcyksiążę Fryderyk.
- 39 *Aus den Karpathen und Ostgalizien. Mit dem Korps Hofmann*, Wien 1917, s. 16, oryginalna teka pergaminowa, zawiera 43 tablice (w tym 37 tablic w litografii czarno-białej i kolorowej w *passe-partout* i 6 tablic z barwnymi reprodukcjami naklejonymi na kartonowe podkłady). Wstęp napisał Berthold Viertel.
- 40 Wymiary planszy: 41 × 33 cm; sygn. płyty p.d.: Robert F.K. Scholtz, pod kompozycją opisy typograficzne i znak nakładcy.
- 41 Teka *Krieg und Kunst. Achtundvierzig Steinzeichnungen der Berliner Secession*, formatu duże folio, zawiera 48 całostrońnicowych litografii (12 kolorowych) następujących artystów: E. Pottner (11), Ad. E. Herstein (4), P. Bach (3), L. Corinth (5), G. von Finetti (2), J. Oppenheimer (2), A. Oppler, E. Klossowski, W. Schocken, E. Büttner (2), E. Oppler, R.F.K. Scholtz (2), W. Hahmann, H. Gerson, E. Spiro, W. Jaekel (2), H. Krayn, B. Schütz, H. Westphal, P. Frank, E. Bischoff-Culm (2), R. Möller, H. Struck.
- 42 Julius Bard, berliński wydawca książek o sztuce, literatury awangardowej i katalogów muzealnych (Verlag für Literatur und Kunst); szczyt jego aktywności przypadł na lata 1900-1931; w okresie nazistowskim prześladowany ze względu na żydowskie pochodzenie; w 1937 zamknął wydawnictwo, a zbiory negatywów przejęło państwo (dziś w Bildarchiv DDK w Marburgu).
- 43 Po wojnie osiadł w NRD, gdzie brał udział w licznych wystawach, m.in. 3. *Deutsche Kunstausstellung Dresden* w 1953.
- 44 Tytuły oryginalne: *Schidluf*, *Bei Tarlow*, *Opoka Duża*, *Schiffe bei Josefow*, *Bei Opole*, *Franciskow-Leonin*, *Rozwadow*, *Bei Sandomir*, *Nowe Brzesko*, *Gehöft bei Wadow*.
- 45 *Mit den Egerländern in Russisch-Polen. Zehn Radierungen 1914-1915*, Graphisches Kabinett J.B. Neumann, Berlin 1915, wymiary: 45,7 x 32,2 cm, s. [2], tabl. 10. Teka 9 akwatint widokowych, wydana w 50 egz., z czego pierwszych 10 numerowano. Ryciny, odbite w znanej pracowni Otto Felsinga w Berlinie, zamontowano wydawniczo w *passe-partout*.
- 46 <http://buchererpianos.ch/MaxBucherer.html>

47 Prócz strony tytułowej i spisu tablic teka zawiera kompozycje (tytuły oryginalne): 30,5 Mörser vor Schussabgabe, Gesprengtes Werk der Festung Przemyśl, Die zerstörte Kirche von Gorlice, Bau einer Eisenbahnbrücke in Przemyśl, Gesprengte Brücke von Przemyśl. Juni 1915, Straße von Czernowitz, 42 cm Blindgänger in Werk XI. 06.06.1915, Das beschossene Dorf Młozowy male. März 1915, Beim Train der Feldflieger in Miechow, Artillerie im Feuer bei Raranze. Mai 1915, Schlachtfeld am Pruth, Wirkung der 30,5 cm Granaten bei Tarnow. Mai 1915, Das Tal der toten Pferde bei Działoszyce. 14.03.[1915], Beerdigung eines Artilleristen.

Bibliografia

Berczenko M., *I wojna światowa i sprawa polska na dawnych kartach pocztowych*, Rzeszów 2009.

Bieniarzówna J., Małecki J.M., Mitkowski J. (red.), *Dzieje Krakowa*, t. 3, *Kraków w latach 1796-1918*, Kraków 1979.

Biographische Beiträge zur Wiener Zeitgeschichte, wyd. F. Planer, [w:] *Das Jahrbuch der Wiener Gesellschaft*, Wien 1951.

Broch R., Hauptmann H., *Westgalizische Heldengraeber aus den Jahren des Weltkrieges 1914-1915*, Wien 1918, wyd. pol.: *Zachodniogalicyskie groby bohaterów z lat wojny światowej 1914-1915*, Drogomir J. (opracowanie, wstęp i przypisy), Tarnów 1996.

Dziedziak M. (red.), *Znaki Pamięci. Materiały z konferencji naukowej*, Gorlice, 27.10.2007, Gorlice 2008.

Elmar A., *Der Bohemien unter den Generälen. Maximilian Ritter von Hoen (1867-1940). Ein österreichischer Historiker und Militärjournalist*, t. 3, Wien 1992.

Hordyński P., *Architektura drewniana Podkarpacia (w odnalezionych rysunkach J. Niementowskiego)*, [w:] *Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej*, Przemyśl 1978.

Jarecka U., *Propaganda wizualna słusznej wojny: media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych*, Warszawa 2008.

Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz ludziach Józefa Piłsudskiego, oprac. zbiorowe, Warszawa 2010.

Łopata M., Ruszała K. (red.), *Znaki Pamięci IV. W 95. rocznicę bitwy gorlickiej. Materiały z konferencji naukowej*, Gorlice, 2.05.2010, Gorlice 2011.

Łopata M. (red.), *Znaki Pamięci II. Śladami I wojny światowej. Materiały z konferencji naukowej*, Gorlice, 25.10.2008, Gorlice 2009.

Łopata M. (red.), *Znaki Pamięci III. Śladami I wojny światowej. Materiały z konferencji naukowej*, Gorlice, 24.10.2009, Gorlice 2010.

Macho E., *Karl Friedrich Nowak (1882-1932): Sein Wirken als Kriegsberichterstatte*, Frankfurt am Main 2008.

Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k.u.k. Kriegspropaganda 1914-1918. Ausstellungskatalog, München 2003.

Nowak J.T., *Tarcze Legionów Polskich 1915-1917 w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, Kraków 2006.

Porter Aichele K., *Paul Klee. Poet/Painter*, Camden House 2006.

Prange R., *Hinüberbauen in eine jenseitige Gegend: Paul Klees Lithographie „Der Tod für die Idee“ und die Genese der Abstraktion*, „Wallraf-Richartz-Jahrbuch“ 1993, t. 54, s. 281-314.

Ruszała K. (red.), *Znaki Pamięci V. Bitwa gorlicka, jej znaczenie i skutki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej*, Gorlice, 30.04.2011, Gorlice 2012.

Schmölze H., *Die Propaganda des Kriegspressequartiers im ersten Weltkrieg 1914-1918*, Wien 1965.

Schubert J., *Artyści węgierscy na Ziemi Przemyskiej w czasach I wojny światowej*, część 1-4, „Quod Libet” 2009, nr 8, s. 8-11; 2010, nr 1, s. 10-15; 2010, nr 2, s. 9-13; 2010, nr 4, s. 8-9.

Schüttler H., *Luigi Kasimir*, Wien 1944.

Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających, Warszawa 2003, t. 7.

Stefan, arcyks., *Die bildende Kunst im Kriegspressequartier, beigelegt dem Katalog Kriegsbilder-Ausstellung des k.u.k. Kriegspressequartiers*, Wien 1918.

Vollmer H., *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler des XX Jahrhunderts*, t. 29, Leipzig 1983.

Wyganowska W., *Sztuka Legionów Polskich 1914-1918*, Warszawa 1994.

Zajic A., *Die Kriegsbildhauer im Dienst des k.u.k. Kriegspressequartiers in Ersten Weltkrieg*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege” 2005, R. 59, nr 3-4, s. 275-284.

Zieliński J., *Historia karty pocztowej*, Krosno 1999.

Summary

Austrian *Kriegsmappe* – the forgotten source for iconography of the Polish architectural monuments – on the basis of *Galizien 1915* by Luigi Kasimir

This article refreshes our memory on the graphic portfolios created and published during the World War I, exemplified by the work of Luigi Kasimir (1881-1962), Austrian graphic artist and landscape painter. In the years 1900-1905 he attended the Academy of Fine Arts in Vienna, gaining artistic education under the supervision of William Unger. In the following years, he improved his skills in lithography and colour etching. Soon he became one of the most recognized Austrian graphic artists and his works found their way to the largest world collections.

In 1915, Kasimir was delegated to Galicia with a task of providing artistic documentation of the course of military operations, which resulted in a portfolio of 47 graphics presenting the architectural monuments of former Galicia upon passing of

the Austro-Russian front in 1915. Portfolio depicts the views of sites from the following localities: Biecz, Glinik Mariampolski, Gorlice, Jarosław, Kraków, Otfinów, Nielepkowice, Pawłosiów, Przemyśl, Radymno, Sękowa, Sieniawa, Tarnów, Wiązownica, Wietlin, Wysocko and Zbylitowska Góra. Therefore, the analysis of portfolio provides us with a relatively comprehensive set of iconographic materials, presented in publications and conservation documentation sporadically or at all. From the total of 47 views, there are only 7 cases of sites, which have been not definitely rebuilt throughout the last century. Almost half of them did not survive.

The author mentions also the portfolios of the other artists, which might be of documentary importance. Not all of them were published: materials to some of them rest in the Vienna and Budapest archives. Many works have been rejected as the relics of the Germanic military propaganda. Despite the above, it is worth to return to them, since in many cases, these are the only art representations of sites from villages and provincial small towns.

